

ӘОК 130.2

**ҰЛЫТАУ Өңірінің мәдени мұрасын қалыптастырудағы киелі
орындардың рөлі**

Абдуллина Жансая Хайратовна

zhansaya.abdullina@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

«Мәдениеттану» мамандығының 4 курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – С. Шамахай

Ұлытау "көшпелі мәдениеттің, дала өркениетінің эпицентрлерінің" бірі болып табылатын осы тарихи орталықты мұқият зерттеп жүрген ғалымдар, журналистер, өлкетанушылар соңғы жылдары жомарттықпен сыйлаған эпитеттердің кез келгеніне құқықты түрде үміткер бола алады. Ұлытау-ежелгі сұр өлке. Тіпті ескерткіштердің қашқын тізімі ежелгі және алуан түрлілігімен таң қалдырады. Палеолит және неолит дәуірлерінің көптеген тұрақтары, олар осы жерлерге себілген, әр көктемде және әр көгалдарда мыңдаған қарапайым адамдардың құралдары кездеседі, ежелгі дәуірден бастап жерлер біздің ата-бабаларымыздың сұлулығымен және құнарлылығымен тартылғандығына дәлел келтіргендей.

Ә.Х. Марғұлан – қазақтың аса ірі қоғамтанушы ғалымы, Қазақстандағы археологиялық және этнографиялық мектептердің негізін қалаушы. Ә.Х. Марғұланның керемет таланты мен ерекше эрудициясы ерекше еңбекке қабілеттілігімен қатар оған қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетінің тарихы бойынша көптеген ғылыми жұмыстар жасауға мүмкіндік берді. Марғұлан, ең алдымен, Орталық Қазақстан аумағында қола дәуірінде өмір сүрген Беғазы Дәндібай мәдениетінің ашылуынан тұрады. Бұл ерекше мәдениет Сарыарқаның ежелгі тұрғындарының ең жақсы туындыларын шоғырландырды. Ұлытау-географиялық құбылыс. Дала мен шөлмен қоршалған Арал саяхатшыларға бірдей

салқындық пен Көктерек пен қайыңның көлеңкесін береді. Бірегей тарихи-археологиялық ескерткіштер мен сирек кездесетін табиғи компоненттерді сақтау мақсатында мұнда 1992 жылы табиғи-тарихи мұражай-қорығы құрылды.

Ғалымдардың айтуынша, халқымыздың тарихи астанасы саналатын Ұлытау жерінде 6 мыңға жуық ескерткіш бар екен. Өкінішке орай, қазір соның 20 пайызы ғана зерттеліп, мемлекет қорғауына алынған. Қалғаны сыр бүгіп жатыр. Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы, Домбауыл, Алаша хан кесенелері және қазақтың бірнеше ханы билік жүргізген «Хан ордасы» осы өлкеде орналасқан.

Сонымен қатар, киелі Ұлытау жерінде тарихи ескерткіштердің саны үш жүзге жуықтап қалады. Солардың ішінде Сәтпаев қаласының олтүстік-шығысынан ары қарай 80 шақырым жерде орналасқан Алаша хан кесенесі бар. Ғалымдар бұл кесенені шамамен XV ғасырдың соңына қарай тұрғызылған дейді. Алаша ханмен тікелей қатысы бар Жошы хан мен Домбауыл кесенелері де осы маңнан орын тепкен. Олардың арақашықтығы шамамен 8-12 шақырымды құрайды. Ұлытау – қазақ руларын ауызбіршілікке шақырған киелі орын. Міне, осы өңірден Жошы хан жаңа қала тұрғызуды арман еткен екен. Тарихшылардың мәліметінше, Алтын Орда хандығының бірінші астанасы болған Орда Базар да осында салынған.

Алаш хан кесенесі Қарағанды облысында, Жезқазған қаласынан солтүстікке қарай 90 км жерде, Қаракеңгір өзенінің оң жағалауында орналасқан. Ол төбеде, ескерткіштен солтүстік - шығысқа қарай 2,5 км жерде орналасқан Малшыбай ауылын Сәтбаев және Жезқазған қалаларымен байланыстыратын трассаның жанында, XVIII-XX ғ.басындағы шикі кесенелері мен басқа да қабір үсті құрылыстары бар шағын қорым қоршалған. Кесене күйдірілген кірпіштен салынған және 16 қырлы барабанда дамыған, қатты шығыңқы порталы және мәнерлі сферокониялық күмбезі бар құрылыстың айқын порталдық күмбезді түрі болып табылады. Оның сыртқы өлшемдері 9,8x12 м, жерден қабырғалардың жоғарғы жағына дейінгі биіктігі - 6,9 м, күмбездің жоғарғы жағына дейінгі жалпы биіктігі - 10,4м .Порталдың жоғарғы бөлігі жоғалды.

Ескерткіштің пайда болу уақыты туралы алғашқы болжамды Қ.Сәтбаев білдірді: "Алаш хан атымен халық дәстүрі, бұл жағдайда XVI ғасырдағы қазақтардың белгілі көсемі Ақназарды білдіреді, оның басшылығымен қазақтар көршілерімен аса табысты соғыстар жүргізді..." [1].

1946 жылы ҚазКСРға тарих, археология және этнография институтының экспедициясы ескерткіште және оның төңірегінде алғашқы археологиялық зерттеулер жүргізді. Кесенеден солтүстік-батысқа қарай 3 шақырым жерде Кеңгір өзенінің құрғақ арнасының жағасындағы Қанды Арал шатқалында кірпіш күйдіру үшін еден пешінің қалдықтары табылды, бұл құрылыс материалдарының жергілікті өндірісі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді [2]. Осы уақытта И. Пацевич кесенеден жерлеу қазба жұмыстарын жүргізді. Ғылыми әдебиеттерде қазба жұмыстары кезінде табылған әйнектің химиялық анализінің нәтижелері ғана келтірілген жарияланбаған мәліметтерге сәйкес, қаңқаның сүйектері қабірдің әртүрлі ұштарында шашыраңқы күйде табылғаны белгілі, қаңқа 50 жастан асқан ер адамға тиесілі, ал әйнек қабірдің үстіндегі үйіндіден алынып, фрагменттер болған. Сәндік кірпіштер үшін суару өндірісінде шикізат ретінде пайдалануға болатын материал ретінде анықталды [3]. Ә. Марғұлан руководивший зерттеулермен, датировал кесенесі домонгольским уақыт [4]. Айта кету керек, Алаш хан кесенесіндегі қазба жұмыстары қандай да бір даталық материал бермегендіктен, құрылыс уақыты туралы берілген болжам тек сәулет белгілеріне ғана негізделген. Г. Герасимов өзінің монографиясында кесененің егжей-тегжейлі сипаттамасын және оның кейбір ортағасырлық ескерткіштермен салыстырмалы талдауын алғаш рет берген, Ә. Марғұланның көзқарасын қолдамайды және шамамен Алаш хан кесенесін XIII ғ. екінші жартысымен даталаған [5].

Ең алдымен Ұлытау ауданының барлық ірі ортағасырлық кесенелері элиталық қорымдардың доминанттары болып табылатындығын және басқа да ортағасырлық және кейінгі ортағасырлық күйдірілген кірпіштен салынған кесенелерден тұратын "свитасы" бар

екенін атап өткен жөн (олардың барлығы қазіргі уақытта толығымен немесе толығымен жойылған). Сонымен қатар, бұл кешендердің құрамында ортағасырлық қоныстар бар [6]. Мысал ретінде Жошы хан, Болған ана, аяқ Камыр, Келінтам сияқты белгілі қорымдарды атауға болады. Алаша хан кесенесі Ұлытау ауданындағы жучид қорымдарының бірінде емес, Қаракентірі өзені аңғарының осы учаскесіндегі дала ландшафтының жалғыз доминантына айналып, жана қорымның қалыптасуына негіз болған биік және ашық жаңа жерде тұрғызылған. Сонымен бірге, бүгінгі күні оның "свитасында" басқа ортағасырлық ғимараттардың қалдықтары анықталған жоқ - мүмкін, ол ұзақ уақыт бойы құрылыс ортасы жоқ жалғыз ғимарат болған. Онымен байланысты қорымның барлық кесенелері XVIII ғ. - XX ғ. басы кезеңіне жатады. Оның айналасындағы ландшафтта ортағасырлық қоныстар табылған жоқ. Алаша хан кесенесі өзінің физикалық өлшемі мен монументалдылығы жағынан Орталық Қазақстанның сақталған ортағасырлық кесенелерінен едәуір асып түседі. Сонымен қатар, ол көптеген архитектуралық жоспарлау, дизайн және сәндік әдістермен олардан айтарлықтай ерекшеленеді, олар моңғолға дейінгі уақыттың әйгілі ескерткіштеріне оралса да, олардың ешқайсысында кездеспейтін үйлесімде қолданылады. Жоспарлау тұрғысында Қазақстан аумағындағы Алаш хан кесенесінің бірден-бір жақын аналогы 1958 жылғы қазба жұмыстары кезінде Н.Б. Немцева ашқан және XVI ғ. соңы мен XVII ғ. басындағы археологиялық деректер бойынша даталанған Түркістан қ. қорымындағы сегіз бұрышты кесене болып табылатынына назар аударуға болмайды [7]. сыртқы келбетінің айқын архаикалық болуына қарамастан, Алаш хан кесенесінің көлемді кеңістіктік композициясы мен декоративтік рәсімделуінде моңғолға дейінгі кезеңнің ғана емес, сонымен қатар моңғол жаулап алған уақыттан кейінгі үш жүзжылдықтың да сәулет жетістіктерімен айқын байланысын ашатын ерекшеліктері бар.

Орталық Қазақстанның сақталған ортағасырлық кесенелерінің бірде-бірінде жоғары деңгейде орналасқан және бір-бірімен дәліздер мен сатылармен тізбектеліп байланысқан осындай күрделі Үй-жайлар жүйесі жоқ. Моңғолға дейінгі ескерткіштерге белгілі моңғол және моңғолдан кейінгі кезеңдегі одан әрі даму процесінде жоғарғы айналма галерея тақырыбы дәл осындай түсіндірмені алады.

«Ұлан-ғайыр жері бар, ұлы мұратты елі бар, бабалар жазған ұлы тарихы мен ұрпағы көз тіккен ұлы болашағы бар менің халқым – Ұлы халық!». Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев осылай дейді. «Ұлы-тау – ұлт мәдениетінің беломыртқасы». Қазақтың киелі ордасы. Академик Қаныш Сәтпаев: «Орыстарға Кремль қандай қадірлі болса, Қазақ елі үшін Ұлытау да соншалықты қастерлі» деп айтуы тегін емес. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында қазақтың қасиетті орындарын түгелдеу туралы текке айтқан жоқ. «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы даланың көз жеткізгісіз кең байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз» деп жазғаны белгілі. «Қасиетті Қазақстан» жобасына енетін киелі мекеннің бірі – Ұлытау. Ал Ұлытаудағы екі бірдей кесененің, яғни Жошы хан мен Алаша ханның кесенесінің зерттелмей қалуы – ұрпаққа сын. Екі кесенені зерттеп-зерделеген ғалымның бірі – Әлкей Марғұлан. Оның зерттеу еңбектері КГБ-нің архивінде қалғанын Шыңғыс Бауыржанұлы өз парақшасында мысалға келтіріп отыр. Марғұланның жазбалары қалғанын тарихшылар да жоққа шығармайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Народное хозяйство Казахстана. 1941. № 1. С. 71.
2. Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане. 1946 г. // Известия АН КазССР. № 49. Сер. историч. Вып. 4. Алма-Ата. 1948. С. 142.

3. Джезказган - древний металлургический центр (городище Милькудук) // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата. 1973. С. 38-39.
4. Архитектурные памятники района рек Кенгир и Сарысу // Краткие сообщения ИИМК. Вып. 28. 1949. С. 46.
5. Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры долины реки Кара-Кенгир в Центральном Казахстане. Алма-Ата. 1957. С. 22.
6. Смаилов Ж.Е. Памятники археологии Западной Сары-Арки (средневековые городища и поселения). Балхаш, 1997. С. 19-24, 40.
7. Немцева Н.Б. Археологические раскопки у комплекса Ходжа Ахмеда Ясеви (1958) // Известия АН КазССР. Сер. историч. Вып. 1 (15). Алма-Ата, 1961. С. 100.